

ՄԵՍՐՈՊ-ՄԱՇՏՈՑ

(Համառոտ ակնարկ կեանքի եւ գործի մասին)

Թուականներ

Յստակ չեն նշոյիսկ թուականները Մեսրոպի կեանքի հանգրուաններուն եւ ստիպուած՝ այս մասին եւ հարկ պիտի ըլլայ ընդունիլ հաւանականը:

Մեսրոպի ծնունդը առհասարակ կը գրուի 353 թուականին: Լերքունի գիւան մտնելու թուականը յայտնի չէ, սակայն անկէ ելլելուն եւ կրօնաւորելուն թուականը կը գրուի 394ին, որովհետեւ, ըստ կորնիւնի, տասը տարիներ անցան Մեսրոպի կրօնաւորութեան եւ գիրերու գիւտի թուականներուն միջեւ:

Գիրի գիւտի թուականը յստակ է այլեւս. ինչ որ իրեն հաւանական կ'առաջարկուէր բանասէրներուն կողմէ, կրնայ իրեն ստոյգ ընդունուիլ այլեւս նորայր նշագիւտի վերջին յօդուածի հրատարակութենէն ի վեր(°):

404 թուականը հայերէն գիրերու գիւտի թուականն է:

Անկէ հետք, հայ դպրութեան տարածումը, Վրացիներու եւ Աղուաններու լուսաւորութիւնը եւ թարգմանական գործունէութիւնը տեւած են 35 տարիներ, այնպէս որ Մեսրոպի կրօնաւորական կեանքը տեւած կ'ըլլայ 45 տարիներ:

Ոսկեպար

Գիրերու գիւտէն հետք, Մեսրոպի քաղաքական եւ կրթական առաքելութիւնը, տարածուած Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղուանից մինչեւ հեռուոր գաւառները, ստեղծեց ինչ որ պիտի կոչէինք այսօր կովկասեան դաշնակցութիւն մը, հիմնուած քաղաքականէն աւելի միայուն եւ ապահով արժէքի մը վրայ որ է մշակոյթը:

Բաւականին շեղուած չէ՝ մինչեւ այսօր բարիքը կապին, նախ երկու Հայաստաններուն՝ Յունական եւ Պարսկական աշխարհներուն միջեւ, որոնք այդ դարու ոչ միայն

քաղաքական՝ այլեւ մշակութային կլանող եւ ցուրդ հրկու հոգաներն էին, կապ մը որ հայ գիրին եւ հայ դպրոցին տարածումով ապահովուեցան: Մեսրոպի առաքելութեան յաջողութիւնը Յունահայաստանի մէջ, քան զեց այն սահմանը որ Յունա-պարսկական դաշինքը խրած էր հայկական միութեան որտեղ, վերածելով Հայաստանը երկու դիւրաւ նուաճելի գոհերու: Հայկական նոր դպրութեան մը ծաղկումը, խնդավառութեան մը մէջ որ հրաշալիօրէն պրկեց մասւոր եւ հոգեոր ոյժերը ամբողջ ժողովուրդի մը, միաձուլող կրակը եղաւ Հայ Հոգիին, սահմաններէն վեր եւ սահմաններէն աւելի զօրութիւն:

Մեսրոպի անխոնջ նուաճումները կը սկսէին Վաղարշապատէն եւ կը վերադառնային Վաղարշապատ, որ, ըլլալէ աւելի Պարսկահայաստանի մայրաքաղաք, եղաւ հնոցը հայ դպրութեան:

Ան նուաճեց ոչ միայն հայկական միտքն ու հոգին, այլեւ կովկասի քրիստոնեայ երեք ժողովուրդները, ամբողջութեան մը մէջ, որ ապագային թուով պիտի կանգնէր բարբարոս արեւելքի նուաճողական ալիքներուն դիմաց:

Ջաւահիրի թուելու անտիճան տարօրինակ է Մեսրոպի գլխաւորած տալիսական եւ թափին մէջ: Ստեղծել զիրը նախախնամական էր անաւարկոյս, սակայն երեսուն տարիներ շարունակ իր կողքին ունենալ Հայոց, Աղուանից եւ Վրաց իշխաններն ու թագաւորները, զինուորագրել զանոնք իր գաղափարին, դպրոցական համատարած ցանցի մը մէջ նուաճել երեք երկրներ, այդ դպրոցներուն տալ արժանաւոր ղեկավարներ, իր աշակերտներէն եւ տակաւին քաղաքական աւելի լայն ցանցի մը մէջ լուսաւորութեան եւ քրիստոնեականացման արշաւը յաջողութեան յաջողութիւն առաջնորդել, կ'ենթադրէ Մեսրոպի մէջ կամքի ամբար մը եւ հաւատքի խթան մը, որ վեր է մեր երակայութենէն: Մանաւանդ երբ քիչ մը մօտէն կը դիտենք Սահակ-Մեսրոպի անմիջական գործակիցներու եւ աշակերտներու գրականութեան որակը՝ Ոսկեպարը:

(°) Միւր, 1962 փետր. - Մարտ, էջ 39:

Ս. Գրքի քարգամուկներ

Ըստ Կորինթի, Ս. Գրքի առաջին թարգմանությունը կատարուած է մաս առ մաս, սկսելով, ինչպէս տեսա՛ք, Առաւօտ Գիրքէն, զոր Մեսրոպ թարգմանեց Ասորիքի մէջ և գիրքորուն հետ քերու ձայնատան։

Իրենց քարոզչական և կրթական գործունէութեան ընթացքին, Սահակ և Մեսրոպ Ս. Գիրքէն թարգմանեցին զլսաւոր այս մասերը, որոնք պիտի ծառայէին իրենց առաքելութեան։ Շերտ շերտ և քարոզչութեան իրրէ գործիք պատրաստուած այս թարգմանութիւնը ծանօթ է մեր մատենադրութեան իբրև առաջին քարգամուկներ։

Անհետացած այս առաջին թարգմանութեան շուրջ վարկածներ բազմաթիւ են։ ոմանք թարգմանութիւնը կատարուած կը նկատեն ասորական ընագրին վրայէն և այժմու Ոսկեդարեան Աստուածաշունչին մէջ ասորական հետքերը կը նկատեն իբրև մնացորդներ առաջին թարգմանութիւնէն։ Իսկ ոմանք ալ առաջին թարգմանութիւնը կատարուած կը նկատեն ուղղակի յունարէն ընագրէն, սակայն թերի ընագրի մը վրայէն և հապճեպ ու անխնամ։

Առ հասարակ ընդունուած կարծիքն է որ առաջին թարգմանութիւնը, մանաւանդ Աւետարանը, կատարուած է ասորական տեղաբնակներու կողմէն քնագրին վրայէն, այն է Գ. դարուն ապրող Տաւադոս Ասորիին կազմած միակ Աւետարանը, որուն մէջ ձուլած էր ան չորս Աւետարանները, ընագիր մը որ տարածուած էր և գործածական Ասորիքի մէջ Գ. դարերու ընթացքին։

Ծանօթ է երկրորդ թարգմանութիւնը և թարգմանութեան պարագաները. Սահակ և Մեսրոպ իրենց աւագ աշակերտներէն Եղնիկ Ղազարցին և Յովսէփ Պաղնացին զրկած էին Եղնիկ, ասորական գրականութեան հումանայութեան և անիւ ամենէն արժէքաւոր հայրաքանդակն մասը թարգմանելու համար։ Եղնիկ և Յովսէփ, աւարտելէ ետք իրենց աշխատանքը Եղնիկի մէջ, փութացած էին Քիլիկիոյն, կանխելով այնտեղ միւս երկու աշակերտները՝ Կորին և Ղանգ, որոնց Սահակ և Մեսրոպ յանձնած էին յունական դպրութեան համանալու և անիւ թարգմանութիւններ կատարելու գործը։ Ասոնց

միացան նաև Յովհան Եկեղեցացի և Արծան։ Եղնիկ, Յովսէփ, Կորին, Ղանգ, Յովհան և Արծան վերագործած էին Հայաստան թարգմանական իրենց գործերով, Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովական կանոններով և Աստուածաշունչի վաւերական օրինակով մը։

Բերուած վաւերական օրինակը Սօթմանոսից կոչուած յունական թարգմանութիւնն է Ս. Գրքին, նկատուած կատարելագոյնը յունական բազմաթիւ թարգմանութիւններուն մէջէն։

Տակաւին մինչև այսօր յստակ չէ՛ թէ ինչու Ոսկեդարեան հայ Աստուածաշունչը կը պարունակէ տարբերակներ Եփեսոսեանցի յունական ընագրէն։ Մտքի ամենէն մօտիկ բացատրութիւնը կը մնայ ենթադրութիւնը թէ թարգմանիչները չուզեցին կաշկանդուիլ միակ ընագրի մը ընթերցումներով և ազատ զգալի բաղդատական աշխատանքով մը ընտելի լաւագոյնը ասորական, յունական և հաւանաբար նաև եբրայական օրինակներու ընդմէջէն։

Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանութեան մէջ բաժին չունի Մեսրոպ, որովհետեւ, ըստ Կորինի, գործին զուլան էր Սահակ, զբխաւոր աշխատակից ունենալով Եղնիկ։ Սակայն իր ստեղծած և ներշնչած զպրոցին տարիւնքն է հայ Աստուածաշունչը, ոչ միայն իր վճիռ լեզուով և ոսկեքանդակ ոճով, այլ մանաւանդ թարգմանական արուեստի կատարելութեամբ։

Մեր կարծիքով, Մեսրոպի բերած մեծագոյն բարիքը իր աշխարհին՝ գիրքուն հետ և գիրքով՝ թարգմանական հսկայ գրականութիւնը եղաւ։

Ոմանք, արժեւորումի անտեղի հասկացողութեամբ մը, կ'ամբաստանեն Ոսկեդարեան գրականութիւնը, որպէս ամուլ ինքնատիպ գործերէ, քացի պատմիչներէն։ Զարմանալի ըլլալու չափ միաբառ դատում երբ կը մոռցուի թէ ժողովուրդը մը անգրագէտ վիճակէն գէպի գրականութեան նրբագոյն գեղեցկութիւնները անցընող կարելի միակ կամուրջը թարգմանութիւնն էր։ Մանաւանդ ժամանակի յունական մշակութի զրական ցանձին թարգմանութիւնը։ Եւ թէ՛ յունական գրականութեան թարգմանելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել համապատասխան գրական լեզու մը, թարգմանուած

լեզուին ներուժեամբ և ճկունութեամբ, ինչ որ Թարգմանիչները ըրին կատարեալ յաջողութեամբ:

Մի քանի տասնեակ տարիներու ընթացքին, մեզի ծանօթ մօտ երեսուն անուններ հայացուցին հայրախօսական ամբողջ գրականութիւնը, Ս. Գրական մեկնութիւնները, աստուածաբանական երկերը, Ճատընախրներ և Քարոզներ, որով հազիւ քրիստոնէականացած հայոց աշխարհը հազարեցին երեք դարերու քրիստոնէական այն գրականութեամբ, որ նուաճած էր յունահռոմէական իմաստասիրող և արուեստասէր միտքը, քրիստոնէական տեսարանութեան տալով բազմակողմանի և սպառիչ ճոխութիւն մը, մշակուած պարունակութեամբ:

Աստուածաբանական և քրիստոսաբանական մեծ հարցերով ալեկոծուած և զարբմուտք գործեց նաև Հայաստան և, շնորհիւ Թարգմանիչներուն, հայ միտքն ալ փորձեց ճիշդ մը աստուածային ճշմարտութիւններուն բարձրացնելու իր հասկացողութիւնը և զանոնք կազապարիլու յստակ եզրաբանութեան մը բանաձև երուն մէջ:

Ուղործութիւն եղած է Սեկեդարու Թարգմանչական արդիւնքը բաժնիլ երկու խումբի — ասորիւնէն և յունարէնէն կատարուած Թարգմանութիւններու: Կը կարծենք թէ աւելի յստակ պատկերացում մը ունենալու համար գրական այս մեծ շարժումի տարուղութեան մասին, նախընտրելի է տեսակաւորել զայն ըստ բովանդակութեան: Այսպէսով, Սահակ—Մեսրոպեան Դպրոցի ծանօթ Թարգմանութիւնները կը բաժնուին հինգ խումբերու: Ժխական, մեկնաբանական, դաւանաբանական, իմաստասիրական և պատմագրական:

Շատ երկար պիտի ըլլար թուումը և գնահատումը նման վաստակի մը, սակայն, ընդհանուր ընդգծումի մը սահմաններուն մէջ մտալով, անհրաժեշտ է շեշտել թէ հինգ տեսակի Թարգմանութիւններուն և մէջ ալ, հայացուած է ինչ որ ծանօթ էր քրիստոնէայ աշխարհին իրրեւ յուն և ասորի գրականութիւն, գրեթէ ամբողջապէս:

Մեկնեցական ծէսին բացառիկ փայլ մը տալու իրենց մտահոգութեան մէջ, Սահակ և Մեսրոպ նախ Թարգմանիցին և ապա

կազմակերպեցին Ս Պատարագի արարագութիւնները, հիմնուելով Ս Բարեկի և Ս. Յովնանէն Սեկերերատի պատարագներուն վրայ: Իսկ մասագրքի կազմութեան համար, անոնք առ հասարակ օգտագործեցին ինչ որ ընդհանրացած էր Բիւզանդական ծիսակատարութեան մէջ, սակայն աւելով միշտ հայացուած ծէսին հայկական դրօշմ մը: Այսպէս, Սեկեդարու յայտնաբերած հայկական միջնորդարար մը, որ հմարչէր զաստիարակիչ և հոգեպարար իր քաղաքականութեամբ առկային հեթանոսական ծէսերու գլխավորութեամբ տարուած հոգիները բարձրացուց քրիստոնէական վեհմ ապրումներու:

Մեկնաբանական քաղաքականութիւնը ընդգրկեց զանձը հայրախօսական այն սքանչելի գրականութեան, որ մինչև այսօր տակաւին կը մնայ ամենէն մնալուն արժէքը քրիստոնէայ գրականութեան: Սեկերերատի մեկնութիւնը Մատթէոսի, Պողոսի Թուղթերուն և Յոսայեայ, Բարեկի ճառերը վնդգրկեց արարչութեան մասին, եփեմիմ Մեկնութիւնը Աստուածաշունչ Դրոց, ամենէն ծանօթիներն են Սահակ—Մեսրոպի կենդանութեան կատարուած Թարգմանութիւններէն:

Դաւանաբանական աւելի զգայուն մարզին մէջ կատարուած Թարգմանութիւնները ամբողջութեամբ հասած չեն մեզի: Պատճառը Նեստորական պայքարն էր Յիսուսի երկու բնութեանց շուրջ, պայքար մը, որուն փոթորկալից ազմուկը հոգու չմաց Հայաստանէն:

Հռչակաւոր յօդուածաշարքով մը Բրօֆ. Ալոյնց (աշխատէս Լիմսօրեայ, 1925) ի յայտ բերած է Մեսրոպի և իր աշակերտներուն մասնակցութիւնը և բուն միջամտութիւնը Նեստորականութեան գէմ մղուած պայքարին մէջ, Այս մասին ունինք նաև Պրոկզի և Ակակի թուղթերը, ուղղուած Սահակ Կթղ. ին և Մեսրոպի:

Այս բոլոր վկայութիւններէն ի յայտ կու գայ թէ Միսիսոսի ժողովի հայերը յատկապէս վրդովուած էին Հայաստանէն եկած լուրերէն, թէ հայաժողովուն Նեստորականները ապաստան գտած էին պարսից կողմերը, պաշտպանութեան արժանացած և յանդուգն քարոզչութեան սկսած: Մտահոգիչ կը գտնէին մշակուած Նեստորի ուսումը

ցին թէպէտ որոշ Մոպոսեկտայի գրութիւններուն տարածումը Հայաստանի մէջ:

Սահակ և Մհարսպ կը պատասխանեն Պրոկէր և Ակակի թուղթերուն, վստահեցնելով թէ պիտի պաշտպանեն ուղղափառ գաղափարները և թոյլ պիտի չտան որ մոլորութեան սերմը տարածուի իսկական հոգի վրայ:

Բացի պայքարի գրականութիւնէն, աստուածաբանական — գրական սկզբնաղբերներէն թարգմանուած կան, Սահակ—Միսրոպեան շրջանին, Կիւրիւց Երուսաղէմացիի, Աթանաս Հայրապետի և Գրիգոր Աճաբանի հիգիանականութիւնները: Ասանց վրայ պիտի գային աւելնալ Պ սերունդ մը հաք, Աղեքսանդրիոյ աստուածաբաններու, մասնաւորաբար Դիոնիսիոսի, Կիւրղի, Թէոփիլոսի և Տիմոթէոսի հիգիանականութիւնները:

Յստակ նախասիրութիւն մը առաջնորդած է ընտրութիւնը. Հայ Եկեղեցին բացաւ լոշապէս կը հեռանայ Անտիոքի երկաթնակ գաղափարներէն և Բիւզանդիոնի անասանման վիճաբանութիւնէն, մաքուր քրիստոնէական թեան աղբիւրը գտնելու համար Աղեքսանդրիոն և Կապադովկիան հայրերուն մօտ, ուր, ինչպէս կը խոստովանի Սահակ Կաթողիկոսի թուղթը, հաւատքը կը խօսի հաւմտայն ինքնուրն, ընդգէմ անհանգուրժող իրաստասիրական ներբանիս հակաճանութիւններուն:

Ինասասիրական քաղաքականութեամբ թարգմանութիւնները, որոնք ծանօթ են որպէս Սահակ—Միսրոպեան շրջանի գործ, քիչ են թիւով և առաւելաբար կրօնա—բարոյախօսական: Ասանց են, գլխաւորաբար: Փրկոնի ճառերն ու մեկնութիւնները, Արիստիդեայ Իմաստասիրի Զատագովանքը և Եղիսիկ ԵՍԳժ Աղանդոցոյին պարունակած թարգմանութիւնները Մեթոքիոսէն:

Տարակոյսէ վեր է որ եղած են քաղմասթիւ այլ թարգմանութիւններ աշակերտներուն հղով, որոնք գացին Բիւզանդիոն, Եղեւսիա կամ Աթէնք, սակայն հասած չեն մեզի:

Կրտսեր թարգմանիչներու զորքը պիտի ըլլայ հայացնել յուն մեծ իմաստասէրները և ստեղծել առանձին զպրոց մը, ուր, յասակ լեզուով մը, պիտի ուսուցնասիր-

ուէին, թարգմանուէին և մեկնաբանուէին Արիստոտէլն ու Պլատոնը:

Պատմաբանական թարգմանութիւններէն ծանօթ է միայն Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը. Հասկնալի է որ թարգմանիչները նախընտրած ըլլան ըլլալ իրենց ժամանակի պատմագիրները քան թարգմանիչները օտար ժողովուրդի մը պատմութեան, որքան ալ խորունկ ծածծ ըլլային այդ ժողովուրդին գրականութիւնն ու մշակոյթը:

Աւելորդ չըլլայ անգամ մը ևս շեշտել այստեղ, թարգմանական այս պատկառելի արդիւնքին մեծութեան երկու երեսները. կատարուած ընտրութիւնը չաւազոյն աղբիւրներուն, բայց մասնաւոր զանոնք հայացնելու արուեստը, պիտի ըսէինք դասական լեզուի մը կաղապարին մէջ վերածուելու ներթափանց, որ Ոսկեդարեան թարգմանիչներու ճիայուն արժէքը կը ներկայացնէ:

Վերջ

Սահակ և Մհարսպի վերջին տարիները խաղաղ շանցան: Սահակ կ'թղ. ստիպուեցաւ դիմադրել Վառձապուհի որդի Արտաշէսի գէմ սարքուած դաւերուն, որոնց մասնակից փորձեցին ընել զինքը: Այնհեր Հայրապետի պատասխանը արժանի է վկայական հիշատակի. «Զիմ փոխել իմ տկար գառնեկս օտարի գայլին հետ» ըսաւ ան այն նախարարներուն, որոնք կ'ուզէին տանել զինքը եւ Տիգրան, բողոքելու Արտաշէս թագաւորին գէմ և անոր գահընկէցութիւնը պահանջելու համար:

Իրենց մեղուցի կուրծքի մէջ, նախարարները Տիգրոնէն բերին զահրնկէցու թեան երկու հրամաններ. «Ինչ Արշակունի վերջին թագաւորին և միւսը՝ Լուսաւորիչեան վերջին կաթողիկոսին գէմ: Առաջինին տեղ բերին պարսիկ մարզպան մը, իսկ կաթողիկոսին տեղ՝ ասորի Խպիսկոպոսներ:

Սահակ վից տարի ապրեցաւ քաշուած կաթողիկոսական Աթոնէն, սակայն ոչ՝ իր առաքելութիւնէն. «առօթից միայն պարսպէր և վարդապետութեան»: Բազբեանդի մէջ ան շարունակեց քարոզել և ուսուցանել մինչև որ հրահրութիւնը կարճ միջոցի մը մէջ վերջ գրաւ անոր կեանքին, Բուրգիւրի մէջ, ուր փոխադրուած էր վերջին օրերուն, շրջապատուած վարդան, Հմայ-

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԻԼԳԱՄԷՏԻ ԳԻԻՑԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԱԽՏԱԿ ԶԱՍՆԵՐԿՈՒՆԵՐՈՐԴ

1. — «Ո՛հ, այսօր ձգեցի քմբուկը ատաղձագործի տան մէջ,
2. — ո՛հ, ձգեցի զայն ատաղձագործի կնոջ մօտ, որ ինծի համար մօր մը պէս էր, որ զիս ծնաւ:
3. — ո՛հ, ես ձգեցի զայն ատաղձագործի դուստրին մօտ, որ ինծի համար պղտիկ քոջն (նման) էր.
4. — չիմ, ո՛վ պիտի բերէ քմբուկը ստորերկրեայ աշխարհէն.
5. — ո՛վ պիտի բերէ (քմբկի) ճաշիչը⁽⁹⁵⁾ ստորերկրեայ աշխարհէն:
6. — էնկիդուէն ըսաւ անոր՝ Դիլգամէշին. իր տիրոջ.
7. — «Տէր իմ ինչո՞ւ կ'որոտաւուես, ինչո՞ւ քու սիրտը հիւսնոց է.

(95) *Sh'w* Ancient Near Eastern Texts, James B. Pritchard, էջ 97:

եակ և Համազասպ Մամիկոնեան երեք եղբայրներէն:

Իր աշակերտները և իրեն հետեող նախարարները մարմինը մեծաթափօր հանդէսով տարին մինչև Տարսնի Աշտուշտ գիւղը. իր ծննդավայրը, ուր հանգչեցաւ ան եկեղեցիին մէջ:

Միտրոպ զեց ամիս ես շարունակեց Սահակի հետ սկսուած գործը, վազարշապատի մէջ, ուր և վախճանեցաւ:

Հայոց հազարապետը ուղեց որ Սուրբին մարմինը ամփոփուի Օշական գիւղը, որ իր սեփականութիւնն էր: Յուզարհաւորութեան փառաւորութիւնը Միտրոպի վաստակին չափով էր, անսահման: Նախարարներ, զինս ուսորական և աւագանի, եկեղեցական բոլոր կարգերէն ներկայացուցիչներ և ծովածաւալ բազմութիւն մը ժողովորդի, եկեղեցական երգեցողութեամբ տարին մարմինը վաղարշապատէն մինչև Օշական, ուր կը մնայ Միտրոպի գերեզմանը մինչև այսօր:

Որքան փառաւոր, սակայն նոյնքան

8. — այսօր պիտի հանեմ քմբուկը ստորերկրեայ աշխարհէն,
9. — պիտի հանեմ (քմբկի) ճաշիչը ստորերկրեայ աշխարհէն:
10. — Դիլգամէշ ըսաւ անոր, էնկիդուէն իր ծառային.
11. — «Եթէ այսօր պիտի իջնես ստորերկրեայ աշխարհը,
12. — [խօսք մը պիտի խօսիմ քեզի, ես տե՛ս խօսքիս].
13. — ազգարարութիւն[ներ] ուս [լաւ ու չաղութիւն ըրէ]:
14. — [Մի] հագուիր մաքուր զգեստ,
15. — անոնք պիտի նկատեն քեզ] իրեկ նօղեմ մը.
16. — մի օծուիր թանկագին իւղով օծաւ նէլիքի տուփէն,
17. — անոր բուրու՛մէն անոնք պիտի հաւաքուին քու շուրջը.
18. — մի նետիր տապալիչու գաւազան մը ստորերկրեայ աշխարհ,
19. — անոնք որոնք վարնուած են տապալիչու գաւազանով մը, պիտի ըլլան պատանի քեզ.
20. — գաւազան մը մի տոներ ձեռքերուդ մէջ:
21. — ոգիները պիտի զոգզոյան քու տղիւն.
22. — հողաթափներ մի հագնիր ստքերուդ.

տխուր եղան Սահակի և Միտրոպի վերջին տարիներն ու վախճանը, որովհետեւ վերջած էր այլևս Արշակունեաց զահր և մարտ Հուսաւորչի սերունդը: Անկախութիւնը փոխած էր իր զրահը և հայ ժողովորդի պահպանութեան և հայկականութեան զինամթերքը փոխած էր իր մետաղը: Յուսական և պարսկական դաւաւոր գերբիշխանութեան զիմաց դժուարացած էր սուրբ յեղափոխութիւնը, բայց սկսուած աւելի լուռ, խորունկ և իրական պայքար մը, որուն զրահն էր հայոց յեղուէն և սուրբ՝ ազգային գիտակցութեամբ փայլած Հայու Հոգին:

Ամինէն իրական միաթաւրութիւնը Աշտուշտի և Օշականի գերեզմաններուն զիմաց թագաւորէ գրկուած և կաթողիկոսէ պարտւած երկրին վրայ՝ Ողբ մը, հայերէն զԷր՝ ուսած առաջին պատմութիւնը պատկող, «Բ՛յուսահատութեան աւելի, ուղմակոյչի նմանեցաւ:

(Վերջ)